

УДК 379.834(477)

В.В. Бондар, канд. екон. наук**Я.Л. Ганжа**, асистентка

Чернігівський державний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

АГРОТУРИЗМ ЯК ВИД ДИВЕРСИФІКАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

У статті досліджено проблеми становлення й розвитку агротуризму як важливого напрямку диверсифікації сільськогосподарського підприємництва.

Ключові слова: агротуризм, диверсифікація, сільськогосподарське підприємництво, агротуристичні послуги, сільська місцевість, туристична галузь, агросадиба.

В статье исследованы проблемы становления и развития агротуризма как важного направления диверсификации сельскохозяйственного предпринимательства.

Ключевые слова: агротуризм, диверсификация, сельскохозяйственное предпринимательство, агротуристические услуги, сельская местность, туристическая отрасль, агроусадьба.

The article investigates the problem of formation and development of agro-tourism as an important direction of diversification of agricultural businesses.

Key words: agricultural tourism, diversification, agricultural entrepreneurship, agricultural tourism services, countryside, tourism industry, argofarmsteads.

Постановка проблеми. В останні десятиріччя у світі, зокрема Європі, все більшого визнання і прихильності набуває концепція багатофункціонального розвитку сільської місцевості та диверсифікації виробничої діяльності і послуг в агробізнесі. Її сутність полягає у необхідності забезпечення належних умов для розвитку села та сільського способу життя у декількох напрямках. При цьому особлива увага звертається на невиробничу діяльність, оскільки виключно аграрне виробництво не може повною мірою забезпечити розвиток гармонійного довкілля та матеріальних благ сільським мешканцям.

Сучасні трансформаційні процеси на селі призвели до дещо протилежного від передбачуваного наслідку – погіршення умов праці та якості проживання людей на селі. Скрутне економічне становище багатьох сільських сімей змусило їх до пошуку нових видів підприємницької діяльності в сільській місцевості, які дозволяють створювати нові робочі місця, тим самим – давати селянам можливість одержувати додатковий дохід, який, до речі, можна використати і для розвитку основного виду підприємницької діяльності на селі – сільського господарства.

Тому важливим напрямом реалізації такої стратегії є розвиток туризму на селі. Становлення агротуризму як напрямку диверсифікації підприємництва в сільській місцевості є цілком обґрунтованим і об'єктивно обумовленим соціально-економічним явищем, що підтверджується вже багаторічною практикою інших країн. Специфічні особливості агротуризму як напрямку підприємництва на селі формують його загальну специфіку, головним у якій є тісний зв'язок економічних, екологічних та соціальних аспектів туризму на селі. Тому розвиток агротуризму як виду підприємництва на селі органічно вписується у концепцію зрівноваженого розвитку сільських територій і потребує науково-методичного збереження та практичного вдосконалення управління підприємницькою діяльністю суб'єктів господарювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам диверсифікації підприємництва в сільському господарстві присвячені праці вітчизняних учених-економістів, а саме: В. Коноплицького, М. Корінька, Л. Лозовського, В. Гончарова, С. Мочерного, С. Донецька, В.Я. Семенова, А. Іщенко, І. Красникова, В. Андрійчука, М. Корецького, В. Дудінова, Н. Маслака, М. Маліка та ін. [6; 3].

Науково-теоретичні основи розробки та впровадження диверсифікації господарюючих суб'єктів в аграрному секторі досліджувалися й зарубіжними вченими, такими як А.А. Томпсон, А.Дж. Стрикленд, І. Ансофф, Г. Мінцберг, Р. Кунц, Г. Немченко, М. Горт, Т. Коно, Б. Карлоф, Є. Йошінара та ін. [5; 8]. Проте, незважаючи на дослідження цієї проблематики, диверсифікація сучасного сільськогосподарського підпри-

ємництва в Україні набуває актуальності як для економічної науки, так і для практики господарювання. Зазначене підтверджується останніми дослідженнями М. Бойко, Л. Гопкало, Н. Герасимчук, Н. Кудла, І. Прокопа, О. Цепко, Л. Шепотько, З. Домініки, які приділяють свою увагу проблемам диверсифікації сільськогосподарського підприємства через розвиток агротуризму [2; 7]. Однак багатогранність агротуристичної діяльності потребує подальшого поглибленого дослідження.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Дослідити особливості диверсифікації сільськогосподарського підприємства у сферу надання агротуристичних послуг, обґрунтувати необхідність формування стратегії диверсифікації в туристичну галузь, як шлях забезпечення додаткових фінансових надходжень господарюючим суб'єктам, підвищення рівня розвитку сільської місцевості та зміцнення й розвиток соціально-економічної інфраструктури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сільськогосподарське підприємство – це основа для широкого економічного розвитку, і в більшості країн фермери та інші мешканці села чи не найбільш підприємливі люди. Про підприємство на селі відомо менше, ніж про підприємство, що виникає в містах. Масштаби сільськогосподарського підприємства майже завжди менші, ризики більші, а супутні послуги зазвичай менш розвинуті в сільських районах, хоча прикладів успішного підприємства на селі можна навести безліч. Підприємство як соціально-економічне явище постійно перебуває у центрі уваги теоретиків і практиків. Завдяки підприємству на селі в більшості країн світу створюється нові робочі місця та впроваджуються інновації, розвиваються нові ринки та види бізнесу, збільшуються податкові надходження та грошові доходи населення. Враховуючи викладене, можна стверджувати, що першочерговим завданням має стати створення сприятливих умов для розвитку різних форм підприємства та урізноманітнення господарської діяльності на селі [8]. На нашу думку, одним із пріоритетних шляхів підвищення ефективності економіки господарюючих суб'єктів виступає диверсифікація сільськогосподарського підприємства, що передбачає доповнення традиційних галузей спеціалізації (зернове господарство, скотарство, конярство, вівчарство) новими галузями.

На наш погляд, доцільно вважати, що диверсифікація означає вихід за межі основного бізнесу, яким підприємство займалось досі, проникнення в нові галузі та сфери економіки. Здійснюватись вона може як через створення нових підприємств, так і через входження в нові види підприємницької діяльності. В результаті відбувається перехід від односторонньої виробничої структури (спеціалізації) до багатопрофільного виробництва.

За великим рахунком диверсифікація, як порівняно нове явище, покликана до життя науково-технічною революцією, а саме необхідністю пристосування бізнесу до швидких структурних змін, посилення конкурентної боротьби внаслідок насичення ринку. В цих умовах диверсифікація використовує переваги комбінування, проникнення в нові прибуткові галузі [5]. Однією з таких галузей економіки, на нашу думку, може виступати аграрний туризм. Становлення та розвиток агротуризму є важливим напрямком підвищення економіки сільського господарства, туристичної індустрії сільської місцевості та економічної стабільності України в цілому.

Процеси становлення і розвитку агротуризму в умовах підприємства обумовлені соціально-економічними перетвореннями в аграрній сфері економіки, зокрема, формуванням нових видів підприємницької діяльності на засадах приватної власності. Важливою особливістю агротуризму є те, що цим видом підприємства можуть займатись не лише підприємницькі структури, а й сільські жителі, які, з метою покращення свого матеріального забезпечення, диверсифікуються в новий вид бізнесу без набуття статусу підприємців.

Ця можливість забезпечується законодавчою базою, свідченням чого є стаття 5 Закону України “Про туризм”, яка виділяє дві категорії осіб, які можуть провадити діяльність у сфері туризму, в тому числі аграрного або сільського [1].

Першою категорією є фізичні особи, зареєстровані як підприємці. Вони не здійснюють посередницької діяльності у сфері туристичних та супутніх послуг, тобто продають власні туристичні послуги, і належать до категорії „інших суб'єктів підприємницької діяльності, що надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування, екскурсійних, розважальних та інших туристичних послуг“.

Друга категорія включає фізичних осіб, які не зареєстровані як підприємці та надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування тощо. Отже, туристичні послуги у сфері сільського зеленого туризму не обов'язково належать до підприємницької діяльності. Крім того, стаття 1 Закону України „Про особисте селянське господарство“ прямо визначає використання майна садиби, зокрема, для надання послуг у сфері аграрного, сільського зеленого туризму, як діяльність, що не є підприємницькою.

Така діяльність може провадитися без створення юридичної особи в межах особистого селянського господарства індивідуально або з залученням інших членів родини, які спільно проживають. Ці послуги можуть включати також реалізацію надлишків власної сільськогосподарської продукції, що також не потребує реєстрації як підприємця.

Фактично, реєстрація власника агросадиби як підприємця вимагається лише у випадку, якщо він є власником чи орендарем так званого колективного засобу розміщення, тобто надає десять або більше місць для тимчасового проживання (ночівлі). Власники чи орендарі індивідуальних засобів, які надають не більше дев'яти місць для тимчасового розміщення, не реєструються як фізичні особи-підприємці (пункти 6 та 7 Постанови Кабінету Міністрів України „Про порядок надання послуг з тимчасового розміщення (проживання)“ № 297 від 15.03.2006 р.).

Це дає можливість диверсифікуватись сільськогосподарському господарюючому суб'єкту до несільськогосподарської, тобто туристичної діяльності на селі. Важливим результатом розвитку агротуризму є розширення можливостей реалізації продукції особистого господарства, причому реалізації її на місці, і не як сільськогосподарської сировини, а як готових продуктів харчування після відповідної обробки і приготування. Досвід показує, що ті сім'ї, які приймають відпочиваючих, вдосконалюють і структуру посівів на присадибних ділянках з урахуванням потреб гостей, розширюють асортимент овочевих культур, фруктових дерев, ягідників тощо; розвивають і урізноманітнюють присадибне тваринництво, заводять тепличне господарство, займаються мисливством, бджільництвом та рибальством.

Отриманий дохід від агротуристичної діяльності в основному реінвестується в розвиток господарства (купівля коней, кіз, необхідної домашнього начиння) і на розширення спектра послуг, що надаються.

Агротуризм, пропонуючи туристам відпочинок у тиші і спокої, у природному середовищі та сільському краєвиді, одночасно є шансом покращання умов життя на селі. Значення агротуризму відображено в табл. [2].

Таблиця

Значення агротуризму для особистого селянського господарства, села і туристів

Для господарства	Для села	Для туристів
1	2	3
Використання вільних засобів господарства	Використання вільних засобів села	Активний відпочинок на селі
Додатковий дохід	Додатковий дохід	Пізнання циклу виробництва продовольства
Додаткові і нові місця праці	Нові місця праці	Вживання свіжої їжі
Активізація діяльності селянської родини	Покращання сільської інфраструктури	Безпосередній контакт з природою
Естетичний і культурно-освітній розвиток родини	Активізація сільської громади	Участь у житті селянського господарства
Особистий розвиток членів родини	Збереження культурної та історичної спадщини села	Безпосереднє спілкування з місцевими мешканцями

Закінчення табл.

1	2	3
Пізнання інших культур, звичаїв, традицій	Естетизація села	Пізнання культури регіону
	Контакт з іншими культурами	Набуття нових умінь
	Особистий розвиток мешканців села	Розвиток зацікавленості
		Нагляд за тваринами

Агротуризм розглядається як стратегія вертикальної диверсифікації селянських господарств, в якій вироблена продукція в сільському господарстві набуває додаткової вартості, задовольняючи тим самим ширші потреби і вимоги споживачів.

Проведене дослідження дозволяє зазначити, що агротуризм, у нашому розумінні, – це вид підсобної діяльності селянського (особистого чи фермерського) господарства з надання туристичних послуг у сільському середовищі з використанням власного потенціалу, передусім власної бази ночівлі. Агротуристичне господарство – це селянське господарство, яке надає агротуристичні послуги [9].

Критеріями визначення агротуристичних господарств є:

- ведення сільського господарства суб'єктами, які надають послуги з агротуризму, – особистими селянськими та фермерськими господарствами;
- частка доходів господарства від заняття туризмом;
- база ночівлі – власне помешкання господаря;
- харчування й агрогастрономія;
- традиційний агротуризм;
- безпосередній продаж;
- відпочинок у сільській місцевості;
- активний туризм і агроспорт;
- екскурсії й агророзваги;
- оздоровча діяльність і агротерапія;
- культурно-етнографічні заходи.

До агротуризму можна зарахувати лише ті форми туризму, які пов'язані з пізнавальною та виробничою діяльністю в селянському господарстві та використанням його бази з такою метою. Інші агрооселі, які надають агротуристичні послуги, належать до сільського зеленого туризму.

Основними умовами заняття агротуристичною діяльністю є:

- дослідження ринку туристичних послуг;
- потенціал господарства, який складається з ресурсів господарства, де провідне значення має особистість господаря;
- невелика початкова фінансова база для провадження агротуристичної діяльності;
- оточення господарства, яке передусім пов'язане з привабливістю території, станом регіональної інфраструктури та діяльністю органів місцевого самоврядування.

Розвиток агротуризму обумовлений такими базовими чинниками:

- природні цінності і ресурси певного регіону (розташування господарства, природні умови, тваринний світ, рослинний світ, характер сільськогосподарської діяльності);
- матеріальні прояви культури (будинки культури, сільські клуби, музеї, пам'ятки природи, храми, інші цікаві об'єкти матеріальної культури, притаманні цьому регіону);
- духовна культурна спадщина (важливим аспектом розвитку агротуризму є зацікавлення туристів регіоном, селом, де побутують особлива мова, традиції, обряди, звичаї, інші прояви культури цього регіону).

Для успішного розвитку агротуризму на селі необхідно, щоб селяни усвідомили той факт, що ці три категорії ресурсів відносяться до таких, якими можна торгувати і які приносять досить великі прибутки.

Іншими необхідними передумовами розвитку агротуризму є:

1. Нічлігова база з різним стандартом.
2. Харчова база (продуктові крамниці, ресторани, бари, кафе тощо).
3. Розвинена система послуг (пошта, банки, бібліотеки, прокат спортивного обладнання тощо).
4. Система інформації (наявність довідкової інформації для туристів про різноманітність туристичних шляхів, культурних заходів, що відбуваються в цьому регіоні).

Агротуризм орієнтований здебільшого на мешканців міст, які не мають досвіду перебування на селі і хотіли б скористатись послугами розміщення у сільській місцевості, проживання у сільській сім'ї, можливістю прямого контакту з тваринами, участі у сільській виробничій діяльності, споживання свіжих домашніх харчів. Позитивом є і те, що в Україні серед відпочивальників у сільській місцевості, крім жителів країни і прилеглих регіонів, є туристи з країн СНД, Естонії, Данії, Німеччини, Польщі, Словенії та ін.

Успіх агротуристичної садиби залежить у першу чергу від самого господаря. Його підприємницький хист, уява та творчий підхід дозволять йому отримувати прибутки не тільки від традиційних форм діяльності (оренда приміщень, безпосереднього продажу своєї продовольчої продукції, харчування гостей, прокату спортивного інвентаря тощо), а й від надання особливих послуг ремісничого, культурного характеру, які турист зможе отримати тільки тут (продаж регіональних та традиційних виробів, екологічно чисті продукти харчування, участь туриста в народних гуляннях, забавах та ін.). Важливо зрозуміти той факт, що прибуток від агротуристичної діяльності має не лише сам господар. Крім нього вигоду мають власники крамниць, автозаправок, ремісники та художні гурти тощо, які прямо чи опосередковано надають свої послуги туристам. Крім того, така діяльність рекламує цю місцевість, розвиває її культурний потенціал, відновлюючи уже частково забуті традиції певного регіону.

Для характеристики реалізованого та потенційного платоспроможного попиту населення на агротуристичні продукти протягом певного часу пропонується визначити місткість ринку з урахуванням чисельності населення, його частки, яка б хотіла відпочивати в агротуристичному господарстві, платоспроможності населення та можливих видатків на відпочинок.

Пропонується місткість попиту на агротуристичні послуги визначати за такою формулою [5]:

$$Ca = Kn \cdot \Phi_k \cdot Tч \cdot Чс \cdot Ча, \quad (1)$$

де Ca – місткість ринку агротуристичних послуг;

Kn – кількість населення (країна чи регіон);

Φ_k – платоспроможність однієї особи;

$Tч$ – частка видатків на туризм у загальних видатках, %;

$Чс$ – частка осіб, які надають перевагу відпочинку на селі, %;

$Ча$ – частка осіб, які хотіли б відпочивати в агротуристичному господарстві, %.

На загальну думку власників досліджених господарств, агротуризм приносить непоганий дохід, але, на жаль, потік туристів не постійний, має сезонний характер і обмежений лише літнім періодом, хоча є всі можливості для цілорічного прийому відпочиваючих. Середня ціна послуг агросадиби за добу: харчування – 120 грн/особу, нічліг – 60 грн/особу.

Виходячи з цього, диверсифікація сільськогосподарської діяльності шляхом розвитку суміжних та альтернативних видів зайнятості та самозайнятості на селі (агротуризм, сільський, водний та екологічний туризм, виробництво сувенірної та ремісничої продукції, продуктів харчування, надання різноманітних послуг, робота з облаштування ландшафтів та ін.) стає досить актуальною.

Проте туризм на селі не можна назвати надприбутковим бізнесом – швидше, це спосіб зменшити соціальну напруженість у сільській місцевості через створення нових альтернативних робочих місць, дозволивши селянам забезпечити собі гідне життя, а в

слаборозвинених країнах знизити рівень бідності. Разом з тим це ефективний вид туристичної діяльності з чітко вираженим мультиплікативним і соціально-економічним ефектом, що відповідає запитам відпочиваючих із середнім достатком і враховує особливості його способу життя, психологічні, культурні, духовні потреби і цінності.

Таким чином, основними умовами розвитку аграрного туризму для України виступають детальні огляди регіонального розташування потенційних агротуристичних об'єктів, а саме агросадиб та гостьових будинків, розгляд рекреаційних систем на рівні областей, стан соціально-економічної сфери областей, вивчення стану інфраструктури сільської місцевості, викладу розвитку індустрії в регіонах, дослідження культурно-історичної значущості та ін.

Специфічні особливості агротуризму як напряму сільськогосподарського підприємництва на селі формують загальну його специфіку, головним у якій є тісний зв'язок економічних, екологічних та соціальних аспектів. Тому розвиток агротуризму як виду підприємництва на селі органічно вписується у концепцію зрівноваженого розвитку сільських територій [3].

Агротуризм як вид відпочинку має свої особливості, що визначається формою відпочинку, умовами проживання, природним середовищем і культурною особливістю. Перебуваючи на відпочинку в агротуристичному господарстві, турист має можливість на деякий час змінити стиль життя, долучившись до виконання сільськогосподарських робіт разом із господарем, харчуватись здоровою безпечною їжею, контактувати з домашніми тваринами, природним середовищем. Не менш важливим для нього є і чисто економічний ефект – економія коштів на відпочинок, оскільки агротуризм є одним із найбільш дешевих його видів.

Таким чином, об'єктивно сприяючи розвитку економічної, екологічної і соціальної сфери життя в селі агротуризм є вагомим чинником зрівноваженого розвитку сільських територій.

Враховуючи вищевикладені характеристики, диверсифікація стосовно сфери туристичних послуг — це поширення господарської діяльності на нові сфери (розширення асортименту вироблених товарів, видів наданих послуг, географія сфери діяльності).

Загалом диверсифікацію аграрного туризму необхідно розглядати на двох основних рівнях: макрорівні та мезорівні [5]. Макрорівень передбачає поширення сільського туристичного підприємництва на всі регіони України, де наявні хоча б мінімальні необхідні ресурси. При цьому необхідно враховувати не тільки загальні інституційні, економічні та організаційно-управлінські підходи, що склалися в країні у сфері сільського туризму, а й спиратися на регіональні відмінності та схожість окремих регіонів. Наприклад, диверсифікація послуг у Поліссі може здійснюватись за рахунок послуг фітотерапії, риболовлі, відвідування історико-культурних об'єктів тощо. Водночас такі напрями не можна використовувати в Карпатському регіоні, тут урізноманітнювати послуги можна за рахунок прокату гірськолижного спорядження, подорожей у гори тощо. На регіональному рівні диверсифікація сільського туризму передбачає його поширення на адміністративно-територіальні одиниці області; використання наявного туристсько-рекреаційного потенціалу; створення регіональних стратегічних партнерств (інституцій) для обміну досвідом, координації діяльності, розробки та просування регіональних туристичних продуктів.

Диверсифікація на мікрорівні передбачає урізноманітнення та розвиток нових місцевих туристичних продуктів, а також залучення до підприємництва більшої кількості учасників, розбудову синергії від сільського туризму. У такому випадку диверсифікація дозволяє створювати більшу додану вартість у межах конкретної територіальної громади, використовуючи переваги співпраці та партнерства [4].

І, головне, стабілізує бізнес, робить його менш вразливим до спадів у тих чи інших галузях, оскільки, володіючи підприємствами в різних сферах економіки, диверсифікова-

не сільськогосподарське підприємництво має змогу компенсувати спад збуту на ринку одних товарів його зростанням на інших. Завдяки цьому диверсифіковані підприємства на селі більш стійкі та конкурентоспроможні ніж вузькоспеціалізовані. Вони мають можливість переливати капітал у найприбутковіші галузі. Отже, диверсифікація – це організаційно-економічний фактор підвищення ефективності виробництва.

Висновки з цього дослідження. Сільське господарство України порівняно з розвинутими країнами Європи характеризується дещо нижчою продуктивністю праці й ефективністю виробництва, високим подрібненням аграрної структури і небезпечно високими масштабами прихованого безробіття. Необхідність активізації сільського населення, створення належних умов праці і проживання на селі диктують важливість його багатогалузевого розвитку, зокрема розвитку нових форм підприємництва та зайнятості сільського населення. У цій ситуації агротуризм, як вид диверсифікації, виступає як перша реальна можливість отримати додаткове джерело доходів його мешканців, створення нового ринку праці та підвищення загального рівня життя сільського населення.

В Україні сільський зелений туризм, екотуризм та аграрний туризм оцінюється та досліджується як один із пріоритетних напрямів забезпечення комплексного розвитку сільських територій, диверсифікації аграрного виробництва та збільшення ємності регіональних продовольчих ринків. У своєму функціонуванні він орієнтується насамперед на ті регіони країни, де існують відповідні рекреаційні ресурси та соціально-економічна потреба у цьому виді господарювання. Повною мірою до таких регіонів належить Чернігівська область, де є сприятливий природно-рекреаційний та історико-культурний потенціал, значна прирічкова берегова лінія. При цьому економіка регіону ґрунтується переважно на аграрному виробництві й у сільській місцевості диверсифікована вкрай недостатньо. У цьому розумінні агротуризм не конкурує, а доповнює традиційні напрями та форми господарювання, де використовуються просторові природні ресурси.

Отже, агротуризм – це реальна можливість диверсифікації сільської економіки, підтримки стійкого розвитку села, збереження культурної та історичної спадщини регіонів і держави в цілому.

Список використаних джерел

1. *Про туризм* [Електронний ресурс] : Закон України від 15 вересня 1995 року. – К., 1995. – Режим доступу : http://tourlib.net/zakon/pro_turyzm.htm.
2. *Бойко М. Ф.* Відкриття власного бізнесу в системі агропромислового комплексу : навч. посіб. / В. П. Бойко, Г. Є. Мазнев, Д. І. Мазоренко. – Х. : ОКО, 2002. – 232 с.
3. *Дудинов В. Г.* Диверсифікація – основа производства продукции рыночной новизны / В. Г. Дудинов // Тематична добірка „Диверсифікація у сільськогосподарському виробництві”. – К. : Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека, 1999. – С. 6-8.
4. *Зоренко О. В.* Диверсифікація аграрних підприємств : сутність, напрями та види / О. В. Зоренко // Вісник Дніпропетровського державного аграрного університету. – 2005. – № 1. – С. 144-147.
5. *Йошинара Є.* Стратегія диверсифікації на японському підприємстві / Є. Йошинара, А. Сакума, К. Ітамі. – Токіо : Nipon Keirai, 1979. – 434 с.
6. *Корінько М. Д.* Диверсифікація як економічний процес / М. Д. Корінько // Актуальні проблеми економіки. – 2007. – Вип. 4 (70). – С. 48-53.
7. *Кудла Н.* Багатофункціональний розвиток сільських територій від базових ідей до активізації місцевого підприємництва / Н. Кудла // Економіка України. – 2008. – № 1. – С. 62-71.
8. *Немченко Г. І.* Диверсифікація производства / Г. І. Немченко. – Благовещенск : Амур КНИИ, Дальневосточное отделение РАН, 1994. – 224 с.
9. *Dominika, Z.* Ekoturystyka (wyzwania i nadzieje) / Z. Dominika. — Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000. – S. 200.